

УДК 738.2:392.8(=161.2)“17”

DOI

ДЗЮБА ОЛЕНА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

DZIUBA OLENA

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the NASU Institute of History of Ukraine

Дзюба, О. (2020) Посуд як складова культури харчування козацької старшини XVIII століття. *Народна творчість та етнологія*, 3 (385), 63–71.

Dziuba, O. (2020) Tableware as a Component of Nourishment Culture of the Cossack Foremen of the 18th Century. *Folk Art and Ethnology*, 3 (385), 63–71.

ПОСУД ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРИ ХАРЧУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Анотація / Abstract

Посуд як складова культури харчування козацької еліти XVIII ст. демонструє спосіб життя, матеріальні можливості цього соціуму. Козацька старшина все більше відгалужувалася від козацького середовища, усвідомлювала себе шляхетством і відповідно облаштовувала власний побут, що, зокрема, простежується в асортименті посуду, його якості й вартості. Це різні за формою, матеріалом і призначенням вироби: миски і полумиски, тарілки, великі й малі ложки, ножі, виделки, ковші, ковшики, кубки, чаші, келихи, дзбани, пляшки, чайники, кавники, цукорниці, таці тощо. У повсякденному побуті козацької старшини не зник дерев'яний і глиняний посуд, традиційний для всіх суспільств тих часів. Але всебічного поширення набуває характерний загалом для європейської культури харчування мідний, циновий (олов'яний), срібний, а також порцеляновий та кришталевий посуд. Він мав неабияку цінність, вносився у реєстри посагу, заповіти, весільні дарунки. Купівля, вартість і вага його фіксувалися в щоденниках, зокрема П. Апостола, Я. Марковича, М. Ханенка, у приватних листах.

На основі вказаних документальних джерел представлено різні вироби для пиття, приготування та вживання їжі. Мідний, циновий і срібний посуд купувався в Москві та Петербурзі, його виготовляли й місцеві майстри. Відомими осередками золотарства в Гетьманщині були Київ, Чернігів, Стародуб, Ніжин, де козацька старшина замовляла різноманітний посуд у місцевих та іноземних майстрів. Привозився він також з німецьких земель, зокрема з Гданська і Вроцлава (нині – польські міста), з якими підтримувалися торговельні зв'язки. Посуд зі срібла відзначався високою художньою якістю та вартістю. Асортимент розширювався і козацька старшина не відставала від моди, купувала «новоманерні» вироби.

Поширюване вживання кави й чаю вимагало відповідного посуду та аксесуарів. Старшина купувала порцелянові чашки, чайники, кавники, цукорниці, млинки, декорувала стіл серветами та скатертинами. Поряд зі скляним цінувався і кришталевий посуд, призначений для пиття різних напоїв.

Отже, упродовж XVIII ст. відбувався активний процес аристократизації козацької старшини, що простежується на прикладі використання різного за якістю та вартістю посуду.

Ключові слова: козацька старшина, XVIII ст., посуд, вартість, аксесуари.

Tableware, as a component of nourishment culture of the Cossack elite of the 18th century, shows a way of life, material possibilities of this social layer. Cossack foremen have held apart the Cossack surroundings more and more, comprehended themselves as a nobility. That's why they arrange life accordingly. It is indicated in the tableware assortment, its quality and cost. These are articles different in form, material and functions, namely dishes and soup plates, plates, large and small spoons, knives, forks, scoops, ladles, bowls, cups, goblets, wooden jugs, bottles, teapots, coffee pots, sugar bowls, trays, etc. Cossack foremen have also used wooden and clay plates and dishes, traditional for all social layers of that time society, in everyday life. However, copper, pewter, silver and also porcelain, cut glass tableware, typical for European nourishment culture in general, becomes more and more widespread. Tableware is of an exceptional value. It is entered on the lists of dowry, testaments, wedding presents. Its buying, cost and weight have been fixed in particular in the dairies of P. Apostol, Ya. Markovych, M. Khanenko, private letters.

Various articles for drinking, cooking and food taking are described on the base of indicated documentary sources. Copper, pewter and silver tableware has been bought in Moscow and Saint Petersburg. It has been manufactured by the local masters also. Kyiv and Chernihiv, Starodub, Nizhyn are well-known goldsmith centres in Hetmanshchyna. Cossack foremen have reserved tableware both to local and foreign masters. It has been brought also from German lands, Gdansk, Wroclaw. Trade connections have been sustained with them. Silver tableware has been distinguished by high artistic quality and cost. Goods choice has been broadened and Cossack foremen follow fashion and buy *up-to-date* articles.

Dissemination of tea and coffee drinking requires appropriate tableware and accessories. Cossack elite buys porcelain cups, teapots, coffee pots, sugar bowls, mills, decorates table with the napkins and tablecloths. Both glass and cut glass ware, used for various drinks, becomes diverse.

Thus, during the 18th century an active process of Cossack foremen aristocratization is observed. It is seen especially by way of example of tableware use different in quality and cost.

Keywords: Cossack foremen, the 18th century, tableware, cost, accessories.

Речі, які оточують людину від дня народження, виконують не лише ужиткову функцію. За своїм призначенням, властивостями й естетизмом вони несуть певні характеристики епохи. Їх вартість і специфіка є мірилом приналежності до певного соціуму, ознакою спроможності, що виділяє власників цих речей з-поміж інших груп суспільства. У пропонованій статті мова йтиме про посуд як складову культури харчування XVIII ст., яким користувалася козацька старшина. Після невдалої спроби гетьмана Івана Мазепи вийти з-під протекції російського царя, старшина дедалі більше переймалася примноженням земельних володінь, що складали основу багатства. Вона, як зазначив І. Джиджора, «переконалася, що для самозбереження найбільш надійним способом є не які б там не були права, котрих безсилість в тім напрямі показала аж надто наглядно, а особисте матеріальне забезпечення, й почала облаштовувати свій добробут по найкращому своєму розумінню» [7, с. 1]. Усе більшої ваги надається як вартості й різноманітності столових приборів та аксесуарів, так і естетизму в оформленні столу.

Згадки про столовий посуд є в листах, мемуарній літературі, в описах майна, заповітах, реєстрах посагу, який привносила в родину наречена, весільних подарунках, переліку товарів, які привозилися із закордону, Москви та Петербурга. Мова йде про цінний посуд зі срібла, а також міді й цини (олова), порцеляни та кришталю. Чи не найбільше згадок про такий посуд є в описах майна гетьмана Івана Самойловича, укладених наприкінці XVII ст., миргородського полковника, а згодом гетьмана Д. Апостола, щоденниках бунчукового товариша Я. Марковича, генерального хорунжого М. Ханенка.

Традиційний і узвичаєний серед усіх соціумів глиняний і дерев'яний посуд також не зник з побуту козацької старшини, але згадується не часто, лише в деяких господарчих записах. Про нього, зокрема, пише у своєму щоденнику М. Ханенко. У 1733 році в Новгородку він купив і відправив у свій маєток с. Перегон 20 дерев'яних мисок за 10 коп. і 50 тарілок за 20 коп., 14 полив'яних мисок, приставок чотири, горщик один з кришкою, а також два столики, ослон [11, с. 116]. Гончарний посуд, горшки і гладу-

ші, глиняні чайники згадані і в щоденнику Я. Марковича.

Доволі поширеним у вжитку був різноманітний мідний і циновий посуд. Це великі, середні миски і полумиски, тарілки, великі і малі ложки, таці, ковші та ковшики, кофейники і чайники, блюда з кришками, коновки, пляшки, відра. Закуповували посуду доволі багато, переважно в Москві й Петербурзі. М. Ханенко в Москві 1733 року купив з міді й цини 12 тарілок і 8 полумисок, у них ваги пуд за 7 руб. 48 коп. [11, с. 95]. У 1742 році просив лубенського полковника Петра Апостола купити в Петербурзі з цини тарілок 3 тузні (дюжини), полумисок 2 тузні, «посуду новомодного з кришками» (імовірно каструль) штук 6, ложок цинових малих 2 тузні, великих теж 2 тузні [11, с. 157]. Перебуваючи в Петербурзі й Москві протягом 1745–1749 років, М. Ханенко купував також багато цинового посуду. У 1745 році придбав у Петербурзі 24 тарілки цинові за 1 руб. 60 коп., а 1749 року куплені в Петербурзі великі, середні й малі полумиски, «новомодние сосуди круглие з кришками, сосуди довгие з кришками», тарілки, глибокі й мілкі, заважили 2 пуди 23 фунти, а фунт коштував 23 коп. «Сосуди круглие з кришками и довгие з кришками» були дорожчі, за фунт давали 30 коп. [11, с. 346]. Купував М. Ханенко і посуд із міді. За мідний чайник у Москві заплатив 1 руб. 30 коп.

Про купівлю посуду з цини й міді є записи в щоденнику Я. Марковича. Він придбав у Москві 1728 року з цини блюдо з кришкою, тарілки мілкі «новоманерние» і глибокі, а з міді «окропник чили кофейник» за 15 ал. [9, с. 261]. З Москви 1729 року йому привезли 2 мідні кумани, піднос, лопатку [9, с. 339], а брату Марку в Петербурзі замовляв купити «поднос китайский мидний». Асортимент посуду з цини й міді розширювався, з'являлися нові вироби. Я. Маркович 1752 року купив у Москві «оловяной посуду гранистой по 12 руб. пуд». З Москви йому привезли з цини «блюд на жаркое больших два, блюд круглуватих вигнутых 12, блюдо

круглое з кришкою, тарелок мелких новоманерных 18 и глубоких 18, всего 4 пуда» [12, с. 319].

Циновий і мідний посуд був недешевим, він ще в першій половині XVIII ст. вносився в реєстр посагу. Так, у реєстрі посагу Параскеви Товстоліс, яка 1721 року виходила вдруге заміж за Ханенка, київського полкового обозного, було вписано з мідного посуду «конов два, коновок дві, три ковші, дві дошки; чотири казанці; з цини 18 полумисок, дві дюжини тарілок, два кухлі, пляшка, три приставки» [3, арк. 1]. У реєстр посагу Параскеви Скорупи, коли вона 1758 року виходила заміж за військового канцеляриста Андрія Якимовича, з цини було вписано посуду на 23 руб. 92 коп. [18, с. 238]. Такий посуд був вартісним і спокусливим для грабіжників. У 1740 році обікрали комірчину Я. Марковича в Глухові, «де було цини блюд 6, тарілок 6 и два кубочка сребрених».

У культурі харчування козацької старшини неабияке значення мав срібний посуд. Звичайно, передусім йдеться про генеральну і полкову старшину, бунчукових товаришів. Срібний посуд детально фіксується, зокрема в описах майна та посагу, у записках про купівлю таких цінних речей. Він був надзвичайно різноманітним: кубки, кубочки з кришками і без них, пугари (келихи), чаші, чарки для напоїв, стакани, достоканці з кришками і без них (багато їх згадано в описі срібного посуду гетьмана І. Самойловича, це могли бути чаші або ж келихи), блюда, тарілки, ложки великі й малі, виделки, ножі, чайники, кофейники, сільнички, чашки, блюдця, цукерниці, пляшки, кумани, ковші й ковшики, таці тощо.

Мова йде не лише про культуру харчування, але і про вклад капіталу в дорогоцінні метали. Ледве чи могла бути використана у вжитку така кількість срібного посуду, яка була в І. Самойловича. Опис майна його та синів, що був укладений після позбавлення гетьманства 1690 року, зафіксував столового срібла 20 пудів. Це «77 кубків великих і малих, з кришками і без них, 60 кружок великих і малих, 91 достокан з кришками і

без них, в тому числі два складені бочечки-ми. 105 достаканів дюжинних, 9 четвертин, 9 солонок, 60 тарілок, 181 ложка, 26 чарок для медовухи і 11 винних, 3 горшечки, 4 шандала (підсвічника), 46 блюд великих і малих, 5 ковшів, 3 чаші великі, 1 сковородка, одна братинка» [17, с. 700]. Подібний посуд був і в його синів Григорія та Якова, майно яких, разом з батьківським, було конфісковано. У царську казну взято їх срібла 15 пудів, 28 фунтів і 7 золотників (золотник вагою 4,26 г), переважно позолоченого і високої художньої якості, така ж кількість срібла надійшла і у Військовий скарб [17, с. 996, 1009]. Срібний посуд згадується і в Івана Мазепи. Вдова стародубського полковника Михайла Миклашевського презентувала гетьману І. Мазепі за підтвердження універсалом їх маєтностей у подарунок «креденс срібний» (сервіз, як писав О. Лазаревський). Узагалі з польської мови *kredens* – буфет для посуду. Імовірно мався на увазі набір срібного посуду «в тисячу талеров» [15, с. 156].

Цікавий опис срібного посуду миргородського полковника, а згодом і гетьмана Д. Апостола, укладеного сином Петром 1725 року. Це типові для того часу позолочені столові прибори. Вказувалася вага у гривнях (на українських землях гривня, або польська марка, становила 197,68 г), лотах (лот – 12,79 г) і золотниках. Усього столового срібла у Д. Апостола було близько 25 кг. П. Апостол також уклав опис свого столового срібла, він набагато менший, вагу передавав у марках і унціях (унція – 28,34 г). Це маленький чайник, кофейник, великий чайник, дюжина ложок, малі ложки, 8 ручок до ножів, малий кубок з кришкою, 6 чашок, 4 малих блюдець, 7 виделок, блюдо, щипці, усього срібла вагою близько 3 кг. До цього ж в його опису згадані срібні підсвічники, письмовий прибор з підсвічником [5, с. 117–118]. Я. Маркович 1745 року переглядав своє срібло, одне поклав у баул, тобто на схопанку, інше залишив «для расхода». У баул пішло 2 великі підноси, 2 чайники, молочник, конфорка (спиртовий пристрій, який

міг використовуватися для варіння кави), бокал з кришкою, коновка, фляшка з кришкою, корець, чарок 12, ножів пар шість; а для «расходу» залишилося ножів 6 пар і одна пара великих, ложок 11, ложечок 4, ложка «до креденсу» (буфетна), кубочків 12, кубок з кришкою, чарок 9, підносів великих 2 і менших 2, цукорниця і кофейник [12, с. 227–228].

Багато срібного посуду давалося козацькою старшиною в посаг донькам. Укладався реєстр речей, інколи вказувалася їх загальна вартість. Так, у реєстрі посагу згаданої вже П. Товстоліс був такий срібний посуд: коновка позолочена, ковш позолочений, розтрухан (з польської *roztruchan* – кубок, чара, чаша) позолочений з кришкою, кубків 6 з кришками, кубків 2 позолочених, ще 2 кубки, кубочок маленький, чарка срібна позолочена, чарка срібна велика, тузень ложок позолочених, 2 тузні ложок не позолочених, рондик (з польської мови *rondel* – каструля з одною ручкою), ніж з посрібленим черенком [3, арк. 1].

У реєстр посагу доньки стародубського полкового писаря Г. Скорупи Марини, яка 1744 року виходила заміж за Михайла Єсимонтовського, було внесено срібного посуду на 366 руб. 20 коп. [18, с. 218]. Другій доньці, згаданій вже Параскеві, було дано срібного посуду на 417 руб. [18, с. 237–238]. Детальний опис срібного посуду є в реєстрах посагу, який давав бунчуковий товариш Стефан Томара, онук переяславського полковника Василя Томари, своїм донькам, коли ті виходили заміж. Це до нього в с. Коврай 1753 року прибув за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького студент богослов'я Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода для навчання його сина Василя.

У реєстрі посагу поряд із так званими клейнодами, коштовностями (золоті прикраси з дорогоцінним камінням, діамантами, сережки, ланцюжки, хрестики, дукати, перли) є перелік срібного посуду. Так, у посаг доньці Єлизаветі, яка 1772 року виходила заміж за вороньківського сотника Матвія

Сулиму, було дано багато срібних столових приборів загальною вагою в 23 фунти, 16 лотів і два золотника. Срібло було оцінено в 960 руб. [2, арк. 110 зв.]. Іншій доньці Софії, яка виходила заміж 1783 року за Г. Краснокутського, також було дано чимало срібного посуду. Один фунт «визолоченого і невизолоченого срібла оцінювався в 20 руб. і вся сума становила 493 руб.» [1, арк. 157]. Цікаво, що для С. Томари відомий київський майстер золотар І. Равич виготовив срібний чайник з гербом Томар, який зберігся до нашого часу [16, с. 65].

Посуд, і не лише срібний, як сімейна цінність переходив у спадщину, вносився у заповіт. Прилуцький полковий суддя І. Маркович заповів дружині «сребра, цини, миди на 100 р.» [8, с. 157]. Прилуцький полковник Г. Галаган залишив у спадок своїм дітям «сундуков два з сребною посудом», а також вніс у заповіт мідний і циновий посуд, який заповідав розділити порівну між його трьома дітьми [14, с. 461]. Чимало його одержала у посаг донька Параскева, яка виходила заміж 1758 року за С. Лашкевича. Це «дві коновки з кришками, 7 великих кубків пивних позолочених, 18 кубків медових позолочених чеканених, 12 чарок чеканених, піднос чеканений, дві тарілки з позолотою, 24 ложки різного фасону, дві фляшки з кухлями з позолотою, цукорниця, чайник і кофейник» [14, с. 464]. Згадані речі були з родинними гербами Дуніних-Борковських, її мати була донькою А. Борковського та Галаганів [14, с. 464]. Срібний посуд дарували і молодим на весілля. Коли С. Сулима, баришівський сотник, а згодом переяславський полковник, одружувався 1729 року з Параскевою Савич, то його мати подарувала йому позолочені кухоль великий, 12 кубків малих, кубків два на галках з кришками, кубок з кришкою, розтруханів три, келишок високий, тузень два ложок. Кубки срібні й розтрухан подарували йому й інші знатні родичі, що було внесено в реєстр як особливі дарунки [18, с. 57]. Я. Маркович доньці Ганні, коли вона 1733 року виходила заміж

за С. Єсимонтовського, подарував півпуда срібла. Його батько також дарував нареченій срібний посуд – коновку, чарок 10, пугар і ложок 6 [10, с. 321]. Срібло, а також посуд з цини й міді разом з клейнодами повертався в родину дружини після її смерті, якщо не було спадкоємців. Коли померла дочка Я. Марковича Пелагея, заміжня за С. Пиковцем, то батькові з посагу повернули «клейноди», а також «серебро и цину», срібло він записав у щоденник. Це коновка, бокал без кришки, кубків з кришками два, тарілка «авшпурской роботи», кубочків 12, чарок 12, ложок 12, ложок не позолочених 11, рондов два «здишних» (тобто місцевого виробництва) [12, с. 227–228]. Після смерті батька Якова Андрія 1747 року його статки було поділено між усіма членами родини. Із срібла «расхожего», тобто того, що було у вжитку, кожному дісталось по 1 фунту, 25 лот, цини по 35 фунтів і по 2 пари ножів [12, с. 245]. Згадана вже М. Єсимонтовська, не маючи спадкоємців, у своєму заповіті дещо зі срібного посуду заповідала дядьку І. Шираю [18, с. 238].

Ужитковий срібний посуд мав і високу художню якість, про що можна судити з опису срібла Самойловичів. Це срібло з позолотою, з чеканкою, фініфту, черню, кубки з парсунами чоловічими на кришках, один з парсуною і шаблею, кубок у вигляді коня з парсуною чоловічою в шляпі, з парсуною чоловічою і посохом, у вигляді сови, ката, кораблика, згадана кружка з кришкою, на ній лебідь срібний (срібний лебідь в чарці був і серед посуду П. Товстоліс), кубки на трилистнику, ложки золочені зі стебельцями витими, на кінцях деяких ложок личини медвежі, у Д. Апостола згадані «ложки з оленями». У П. Сулими ложки на кінцях з апостолами й ангелами, з написом «глагол да слово», латинськими літерами, можливо ініціалами майстрів [18, с. 237–238]. Художню майстерність виробів столового срібла цього часу можна побачити в каталозі колекції Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського [6]. Там представ-

лено і срібло з гербами козацької старшини XVIII ст.: І. Мазепи, М. Ханенка, І. Чарниша, С. Бутовича і Т. Щербацького [6, с. 19].

Походженням столового срібла були німецькі землі, зокрема Аугсбург, Дрезден, Лейпциг, Нюрнберг. В Україну срібний посуд привозився з Гданська і Бреслау (нині – Вроцлав). Вироби «німецького діла» були у Самойловичів, згадані «ложки “німецькі”» у Д. Апостола, «тарілка авшпурской роботи» у Я. Марковича, вочевидь з Аугсбурга. Із Бреслау і Гданськом Гетьманщина підтримувала тісні торгівельні зв'язки. У 1727 році люди Я. Марковича та його батька, які ходили до Гданська з волами, привезли «млинок, чашок пар п'ять, на цукор скринечку срібну з 6 ложечками» [9, с. 196]. У щоденнику М. Ханенка є запис – «деякая посуда польская» [11, с. 106], та й назви багатьох виробів польського походження. Як зауважує Г. Арндар, «твори західноєвропейських майстрів відзначаються розмаїттям форм, ретельністю обробки поверхні металу, складним насиченим декором» [6, с. 17]. Це можна простежити в описі столового срібла гетьмана І. Самойловича та його синів.

Срібний посуд виготовляли і місцеві майстри. Золотарі працювали в Києві, Ніжині, Переяславі, Глухові, Стародубі. У 1733 році у Стародубі М. Ханенко дав срібло Антону золотарю для «роблення келиха вагою 21 лот і три золотника», а за роботу додав до заборгованих ним 30 коп. ще 20 коп. [11, с. 106]. У 1732 році для нього виконував роботи глухівський майстер Іванов Микита. У 1742 році в Глухові «иноземцу золотарю Івану Алберку» він дав для позолоти шість кубків срібних і три червоні швагра О. Корецького, а для виготовлення 6 ложок – срібла 106 золотників. За позолоту шести кубків золотар взяв 1 руб. 35 коп., за ложки 2 руб. 84 коп. [11, с. 173, 177]. М. Ханенко замовив йому ще велику столову ложку. У 1738 році В. Марковичу місцевий золотар привіз «здиланний поднос, у яком ваги 1 фунт и три лота» [13, с. 202]. Срібло купували і замовляли також у Москві й

Петербурзі. У Москві 1749 року М. Ханенко дав майстру «серебреннику» фунт срібла і $\frac{3}{4}$ золотника для виготовлення 12 стаканів (кубків), чайника і молочника [11, с. 400]. Тоді ж у Москві був куплений і піднос срібний за 29 руб. 20 коп., сільничка, чайниця. Як часто в щоденному вжитку був срібний посуд, важко сказати. Принаймні, в перших десятиліттях XVIII ст., імовірно, ним користувалися рідко. Судячи із заповіту генерального хорунжого Івана Забіли (1733), срібний посуд призначався до великих подій, одруження, прийому знатних гостей. Він наказував дітям «рухомие речи, серебро, цень, медь, оружие и прочие рухомости содержать в схованию, а употреблять когда кому случится жениться, або отправлять знатиме принятие особ» [6, с. 16]. Але вже Я. Маркович для повсякденного вжитку залишив чимало срібла. Вірогідно, наприкінці XVIII ст. його вже не клали у схованку. Я. Маркович брав срібло і в заставу, коли позичав гроші. Так, 1761 року позичив дружині глухівського сотника Туранській 100 руб, а в заставу взяв «конову и чарок 20» [12, с. 375].

Поряд зі сріблом, у вжитку був і порцеляновий посуд. Попит на нього зростав з поширенням серед старшини таких напоїв, як чай і кава. Узвичаєним напоєм стала кава. Її купували у великій кількості, зокрема фунт, півпуда чи пуд. Г. Полетика пересилав з Петербурга своїй дружині «кофи полпуда, которую я взял только на пробу и есть ли она вам понравится, то напишите, так я болше с собою привезу» [19, с. 503–504]. Бунчуковий товариш А. Войцехович повідомляв своїм синам у Глухів, що «кофи во сходе» й просив купити каву. Судячи із записів, Я. Маркович пив багато кави, купував її чимало – півпуда, пуд, як наприклад у березні 1757 року придбав у Глухові пуд кави за 13 руб. Цього ж року записав, що зелений чай і кава подорожчали, фунт чаю коштував 4,5 руб., а то і 5 руб., «так дорог за не приходом из Китая» [12, с. 409]. М. Ханенко, судячи із записів у щоденнику, надавав перевагу чаю. Купував його в Москві й Петербурзі. Старший канце-

лярист В. Туманський привіз йому з Москви 1753 року 5 фунтів чаю зеленого за 9 руб. [11, с. 494]. Проте і «кофе в шухлядке» пересилав для дружини з Глухова у Городище. Для порівняння, у щоденнику за цей час зустрічається і вартість корови – 3–4 руб., а добрий кінь – 18–20 руб.

Вживання кави і чаю вимагало відповідного посуду, який купували на ярмарках в Україні, а також у Петербурзі й Москві. Купували для себе, виконували замовлення родичів і друзів. Г. Полетика, перебуваючи в Петербурзі, купував порцелянові сервізи собі, брату Степану, приятелям. Так, син його приятеля М. Дуніна-Борковського Максим, який жив на Чернігівщині у своєму маєтку Вормин, надсилав йому реєстрик речей, які просив купити (1783), де зазначив передусім «скрипичние струни, ибо мои уже сошли и не имію нині чим времени скучного проводить», а також порцеляновий сервіз, чашки [20, с. 250]. М. Дунін-Борковський здобув вищу освіту в німецьких університетах, у 1770 році розпочав навчання в університеті м. Кіля, далі продовжив у Страсбурзькому університеті, куди записався 1774 року: «з України з Чернігова» [21, с. 278, 362]. У Петербурзі багато купував порцеляни М. Ханенко, за «6 пар чашок фарфорових» заплатив 1 руб. 40 коп., чайник за 1 руб., купив також «чашечку для закусок» [11, с. 245]. У щоденнику є також запис про купівлю «фарфорового посуду»: 10 штук за 3 руб., а шість пар чашок з золотом коштували 2 руб., дюжина чашок з синіми квітами – 2 руб. 90 коп. [11, с. 260]. А. Войцехович замовляв синам у Глухів купити красиві чашки: «поддюжини чашок хороших с фіалетовими и красними цвітками и чайник» [4, арк. 255 зв.]. Імовірно, для помолу кави купували мельнички. Приміром, М. Ханенко 1733 року купив у Петербурзі М. Скоропадському мельничку за 1 руб. 32 коп. Я. Маркович замовляв купити йому в Ризі, куди їздили купці з України, «чашек фарфорових білих дюжину» [12, с. 359]. Порцеляновий посуд також вносився

в реєстр посагу. У П. Скорупи було «чашок файфурних» 20 пар, 2 великі чашки з блюдцями і одна без «мисочки», 2 тарілки білі з синіми квітами [18, с. 238].

Важливо зазначити, що виробництво порцеляни в Росії розпочалося з середини XVIII ст. До цього часу порцеляна завозилася з Європи, переважно з Німеччини, так звана мейсенська. У середині XVIII ст. поблизу Петербурга була організована порцелянова мануфактура (з 1765 р. імператорський фарфоровий завод). На українських землях виробництво розпочалося з кінця XVIII ст. здебільшого на Правобережжі, а на Лівобережжі одним з перших був завод А. Миклашевського, нащадка Стародубського полковника М. Миклашевського, у с. Волокитине Глухівського повіту. Але це вже відбувалося у XIX ст.

Згадується також скляний і кришталевий посуд. Він був доволі різноманітним. У щоденнику Я. Марковича є записи про «карафнички» (з польської мови *karafka* – графин) кришталеві великі й малі, різні пляшки – фляші четвероугольні, восьмигранні, «слоїки для закусок», а також стакани, чарки великі й малі, кубки. Так Я. Маркович просив купити йому в Петербурзі «рюмок кристалних, малих и болших, по дюжини» [13, с. 1]. М. Ханенко в Петербурзі 1749 року за «4 стаканци хрусталние» заплатив 24 коп., а за 15 «рюмок хрусталних» дано 45 коп. [11, с. 361, 370]. Кришталевий посуд був і місцевого виробництва, зокрема у с. Гути на Новгород-Сіверщині. Скляні кубки цього виробництва М. Ханенку привіз бунчуковий товариш П. Юркевич [11, с. 119]. Я. Маркович записав вартість посуду, що вироблявся на гуті К. Розумовського (1751): кришталева фляшка 12 коп., прості світлі й білі – 6 коп., зелені прості – 3 коп., глечик на сік – 10 коп. [12, с. 310].

У харчуванні, посуді, аксесуарах певну роль відігравали не лише традиції й мода, а і властивий тим чи іншим представникам соціуму естетизм, що можна сказати, наприклад, про Я. Марковича. Він намагався обла-

штувати свій побут зі смаком як у побудові маєтку, інтер'єрі, квітникарстві, так і в столових аксесуарах. Для нього, напевно, найкращим відпочинком було усамітнитися десь на пасіці, де він «кофе пил, трубку курил и опочивал» [9, с. 27]. А пиття кави декорував серветами, записав у щоденник, що «купил у Ивановни хусток, или салфеток, до кофе настилаемых», дві «за 1 рубль 50 коп.» [9, с. 97]. У щоденнику згадуються «полотно и сервети заполоччю ткани». Я. Маркович любив красиві речі. Перебуваючи в Москві 1728 року, записав у щоденник, що їздив у Сибірський приказ, де купував китайські товари: картину, чашку черепахову, пару чашок і чайник «фарфорови», дерев'яні підноси, чарки, чайник горіховий. Ще перебуваючи в Гілянському поході, він купував

різні речі. У 1726 році замовив купити йому «коберець маленькій на столик, обрус и ручник китайский» [9, с. 88]. Шість дюжин сервет «малоросійської роботи» згадано і в реєстрі посагу Є. Томари. Були там і скатертини тої ж «малоросійської роботи», вірогідно, ткані заполоччю. Згадано також у реєстрах посагу скатертини і сервети швабського полотна.

Козацька старшина при дотриманні певних традиційних рис, характерних для всіх соціумів, не відставала від нових віянь епохи, усвідомлювала себе шляхетством, що, зокрема, проявлялося і в побуті. Формувався певний етикет столу, посуд, яким вона користувалася, був різноманітним за якістю й вартістю, а срібний мав і високу художню цінність.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 66524–66621.
2. ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 66578.
3. ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 68650.
4. ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 270–527.
5. Апостол П. Д. Дневник. *Киевская старина*. 1895. № 7–8. С. 100–155.
6. Арендар Г. Срібний посуд XVII – початку XX ст. Колекція Чернігівського історичного музею. Київ : Родовід, 2006. 174 с. : іл.
7. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII ст. Розвідки і замітки. Київ, 1930. 171 с.
8. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). Ч. I (1717–1725). Киев, 1893. 329 с.
9. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. Ч. II (1726–1729). Киев, 1895. 346 с.
10. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. Ч. III (1730–1734). Киев, 1897. 418 с.
11. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. Киев, 1884. 524 с.
12. Дневные записки малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича. Москва, 1859. Ч. II. 414 с.
13. Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. Дневник Якова Марковича. Т. IV. 1735–1740 роки. Київ ; Львів, 1913. 395 с.
14. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*. 1883. № 11. С. 452–456.
15. Лазаревский А. Заметки о Мазепе. По поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа». *Киевская старина*. 1898. № 4.
16. Петренко М. Українське золотарство. Київ : Наукова думка, 1970. 208 с. : іл.
17. Русская историческая библиотека. Санкт-Петербург, 1884. Т. 8.
18. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. Киев, 1884. 316 с. : іл.
19. Частная переписка Григория Андреевича Полетики. *Киевская старина*. 1893. № 3. С. 493–527.
20. Частная переписка Григория Андреевича Полетики. *Киевская старина*. 1895. № 5. С. 239–262.
21. Oljancyn Demet. Aus dem Kultur und Geistsleben der Ukraine. Kyrios. München, 1937. Bd. 2.

References

1. Manuscript Institute of V. Vernadskyi National Library of Ukraine (thereafter –MIVNLU), fund 1, units of issue 66524–66621 [in Ukrainian].
2. MIVNLU, fund 1, unit of issue 66578 [in Ukrainian].
3. MIVNLU, fund 1, unit of issue 68650 [in Ukrainian].

4. MIVNLU, fund 8, units of issue 270–527 [in Ukrainian].
5. APOSTOL, Petr. Dairy. *The Kievan Past*, 7–8, 100–155 [in Russian].
6. ARENDAR, Hanna. *Silver Tableware of the 17th – Early 20th Century. Collection of Chernihiv Historical Museum*. Kyiv: Rodovid, 2006, pp. 174: ill. [in Ukrainian].
7. DZHYDZHORA, Ivan. *Ukraine in the First Half of the 18th Century. Studies and Articles*. Kyiv, 1930, pp. 171 [in Ukrainian].
8. LAZAREVSKIY, Aleksandr, ed. *Dairy of the General Treasurer Yakov Markovich (1717–1767): [In Three Parts]*, part 1 (1717–1725). Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1893, pp. 329 [in Russian].
9. LAZAREVSKIY, Aleksandr, ed. *Dairy of the General Treasurer Yakov Markovich (1717–1767): [In Three Parts]*, part 2 (1726–1729). Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1895, pp. 346 [in Russian].
10. LAZAREVSKIY, Aleksandr, ed. *Dairy of the General Treasurer Yakov Markovich (1717–1767): [In Three Parts]*, part 3 (1730–1734). Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1897, pp. 418 [in Russian].
11. LAZAREVSKIY, Aleksandr, ed. Dairy of the General Cornet in the Cossack Cavalry Nikolai Khanenko 1727–1753. *The Kievan Past*, appendix. Kiev, 1884, pp. 524 [in Russian].
12. MARKOVICH, Aleksandr, ed. *Dairy Notes of Ukrainian General Treasurer Yakov Markovich: [In Two Parts]*. Part 2. Moscow: v tip. V. Gotie, 1859, pp. 414 [in Russian].
13. ANON. *Sources to the History of Ukraine – Rus*. Vol. 22. Dairy of Yakiv Markovych. Vol. 4. 1735–1740. Kyiv; Lviv, 1913, pp. 395 [in Russian].
14. LAZAREVSKIY, Aleksandr. Galagan Family Archives. *The Kievan Past*, 1883, 11, 452–456 [in Russian].
15. LAZAREVSKIY, Aleksandr. Notes on Mazepa. Concerning the Book ‘Hetman Mazepa’ by F. Umanets. *The Kievan Past*, 1898, 4, 519–520 [in Russian].
16. PETRENKO, Mark. *Ukrainian Goldsmithing*. Kyiv: Naukova dumka, 1970, pp. 208: ill. [in Ukrainian].
17. BARSUKOV, Aleksandr, Sergei BELOKUROV, Ivan BYCHKOV et al., eds. *Russian Historical Library, Publishing by the Archaeographic Commission*. The eighth vol. Saint-Petersburg, Tip. F. G. Elkovskogo i Ko, 1884, 700 pp. [in Russian].
18. ANON. *Sulima Archives. Family Papers of Sulimy, Skorupy and Voitsekhovichi. 17–18 Centuries: With Five Portraits*. Kiev, Tip. K. N. Milevskogo, 1884, pp. 316: ill. [in Russian].
19. ANON. Private Letters of Grigoriy Andreevich Poletika. *The Kievan Past*, 1893, 3, 493–527 [in Russian].
20. ANON. Private Letters of Grigoriy Andreevich Poletika. *The Kievan Past*, 1895, 5, 239–262 [in Russian].
21. OLJANCYN, Demet. Aus dem Kultur und Geistsleben der Ukraine. Kyrios. Bd. 2. München, 1937 [in German].